

بِسْمِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

١٤٢٥٧

پایان نامه کارشناسی ارشد ناپیوسته رشته
ایران شناسی گرایش عمومی

بررسی تطبیقی امامزادگان نواحی کوهستانی،

شهری و بیابانی

(مطالعه موردی امامزاده هاشم جاده هراز، امامزاده ظاهر کرج و

امامزاده جعفر پیشوای ورامین)

۱۳۸۹ / ۷ / ۲۴

استاد راهنما: دکتر محمدحسن گنجی

کتابخانه و اسناد مرکز
تعمیر و ارتقاء

دانشجو: مانا سلطانیپور

۱۳۸۹

۱۴۲۲۰۷

بسمه تعالی

پایان نامه کارشناسی ارشد

رشته ایران شناسی

گرایش: عمومی

عنوان: بررسی تطبیقی امامزادگان نواحی کوهستانی، شهری و بیابانی (مطالعه موردی امامزاده هاشم جاده هراز،

امامزاده طاهر کرج و امامزاده جعفر پیشوایی ورامین)

نگارش: خانم مانا سلطانپور

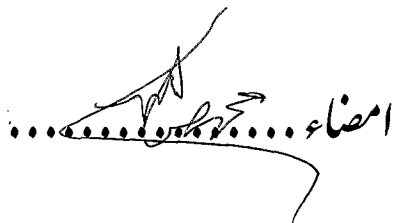
گروه داوران

استاد راهنما: جناب آقای دکتر محمد حسن کنجی

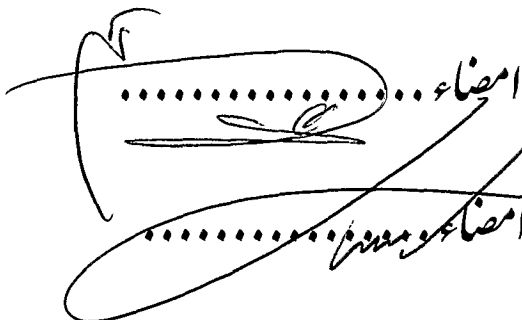
استاد مشاور: نذارد

استاد داور: جناب آقای دکتر محمد رضا نصیری

استاد داور: جناب آقای دکتر سید حسن شهرستانی

امضاء .....

امضاء .....

امضاء .....

تاریخ: ۱۳۸۹/۴/۱۳

⊗ تقدیم به:

همسر عزیزم که همواره چون همراهی دلسوز، یار و یاورم بوده است
و همچنین پدر و مادرم که با تلاش و تشویقشان، علاقه به تحصیل و علم آموزی را در وجودم
پروراندند.

فهرست مطالب

صفحه

بخش نخست: عناصر جغرافیایی، تاریخی و فرهنگی مؤثر در اقبال ایرانیان به امامزاده‌ها

فصل اول: کلیات و مفاهیم

۶	الف - مقدمه .....
۸	ب - بیان مسئله تحقیق .....
۹	پ - ضرورت و اهمیت تحقیق .....
۱۰	ت - پرسشهای تحقیق .....
۱۰	ث - نگاهی به منابع و بررسی پیشینه تحقیق .....
۱۳	ج - روش‌شناسی تحقیق .....
۱۳	چ - دشواریها و موانع پژوهش .....

فصل دوم: ویژگیهای کلی جغرافیای طبیعی ایران و نقش آن در مکان‌گزینی سکونتگاه‌ها

۱۵	۱-۲-۱- توپوگرافی و اقلیم .....
۱۷	۱-۲-۱-۱- گونه‌شناسی شهری براساس ویژگیهای توپوگرافیک .....
۱۷	الف - توپوگرافی کوهستانی .....
۱۸	ب- توپوگرافی کوهپایه ای .....
۲۰	پ - توپوگرافی واحه‌ای .....
۲۰	ت - توپوگرافی جلگه‌ای و ساحلی .....
۲۱	۱-۲-۲- نگاهی به وضعیت استان تهران .....
۲۱	۱-۲-۲-۱- ساختمان زمین‌شناسی و سیمای ناهمواری گسلهای استان تهران .....
۲۲	یادداشتها .....

فصل سوم: بررسی جغرافیایی طبیعی، انسانی و تاریخی مناطق دماوند، کرج و ورامین

۲۳	۱-۳-۱- جغرافیای طبیعی شهرستان دماوند .....
۲۳	۱-۳-۱-۱- موقعیت و حدود جغرافیایی .....
۲۴	۱-۳-۱-۲- ناهمواریها .....
۲۴	۱-۳-۱-۳- ویژگیهای اقلیمی منطقه .....
۲۴	الف- آب و هوا .....

۲۴	..... ب- درجه حرارت
۲۴	..... پ- بارندگی
۲۵	..... ت- وزش باد
۲۵	..... ۱-۳-۱-۴- منابع آب سطحی
۲۵	..... ۱-۳-۲- جغرافیای انسانی شهرستان دماوند
۲۵	..... ۱-۳-۲-۱- تقسیمات شهرستان
۲۶	..... ۱-۳-۲-۲- ترکیب جمعیت
۲۶	..... ۱-۳-۲-۳- تولیدات
۲۶	..... ۱-۳-۳- جغرافیای تاریخی شهرستان دماوند
۲۶	..... ۱-۳-۳-۱- وجه تسمیه و پیشینه تاریخی
۲۹	..... ۱-۳-۴- جغرافیای طبیعی شهرستان کرج
۳۰	..... ۱-۳-۴-۱- موقعیت و حدود جغرافیایی
۳۰	..... ۱-۳-۴-۲- ناهمواریها
۳۰	..... ۱-۳-۴-۳- ویژگیهای اقلیمی منطقه
۳۰	..... الف- آب و هوا
۳۰	..... ب- درجه حرارت
۳۱	..... پ- بارندگی
۳۱	..... ت- وزش باد
۳۱	..... ۱-۳-۴-۴- منابع آب سطحی
۳۲	..... ۱-۳-۵- جغرافیای انسانی شهرستان کرج
۳۲	..... ۱-۳-۵-۱- تقسیمات شهرستان
۳۲	..... ۱-۳-۵-۲- ترکیب جمعیت
۳۲	..... ۱-۳-۵-۳- تولیدات
۳۲	..... ۱-۳-۵-۴- پدیده توسعه شهرنشینی و نگاهی به روند گسترش کرج و شهرکهای اقماری
۳۵	..... ۱-۳-۶- جغرافیای تاریخی شهرستان کرج
۳۵	..... ۱-۳-۶-۱- وجه تسمیه و پیشینه تاریخی
۳۷	..... ۱-۳-۷- جغرافیای طبیعی شهرستان ورامین
۳۷	..... ۱-۳-۷-۱- موقعیت و حدود جغرافیایی
۳۸	..... ۱-۳-۷-۲- ناهمواریها
۳۸	..... ۱-۳-۷-۳- ویژگیهای اقلیمی منطقه

۳۸	الف- آب و هوا .....
۳۹	ب- درجه حرارت .....
۳۹	پ - بارندگی .....
۳۹	ت- وزش باد .....
۴۰	۱-۳-۷-۴- منابع آب سطحی .....
۴۰	۱-۳-۸- جغرافیای انسانی شهرستان ورامین .....
۴۰	۱-۳-۸-۱- تقسیمات شهرستان .....
۴۱	۱-۳-۸-۲- ترکیب جمعیت .....
۴۱	۱-۳-۸-۳- تولیدات .....
۴۱	۱-۳-۹- جغرافیای تاریخی شهرستان ورامین .....
۴۱	۱-۳-۹-۱- وجه تسمیه و پیشینه تاریخی .....
۴۴	یادداشتها .....
۴۵	فصل چهارم: نگاهی به پیشینه فرهنگی و تاریخی زیارت در ایران .....

بخش دوم: بررسی میدانی و تاریخ شفاهی امامزاده‌های مورد مطالعه و تطبیق آنها با یکدیگر

فصل اول: امامزاده هاشم آبعلی (جاده هراز)

۵۹	۱-۱-۲- بررسی پیشینه تاریخی و نام و نشان صاحب بقعه .....
۶۳	۱-۲-۲- توصیف بنای کنونی و نحوه مدیریت بقعه .....
۶۹	۱-۲-۳- بررسی کارکردهای اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی بقعه .....

فصل دوم: امامزاده طاهر کرج

۷۲	۱-۲-۲- بررسی پیشینه تاریخی و نام و نشان صاحب بقعه .....
۷۳	۲-۲-۲- توصیف بنای کنونی و نحوه مدیریت بقعه .....
۸۴	۲-۲-۳- بررسی کارکردهای اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی بقعه .....

فصل سوم: امامزاده جعفر پیشوای ورامین

۸۶	۱-۳-۲- بررسی پیشینه تاریخی و نام و نشان صاحب بقعه .....
۹۰	۲-۳-۲- توصیف بنای کنونی و نحوه مدیریت بقعه .....
۱۰۰	۳-۳-۲- بررسی کارکردهای اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی بقعه .....

۱۰۵.....	فصل چهارم: مطالعه و مقایسه تطبیقی امامزاده‌ها و جمع بندی نهایی
۱۰۶.....	۲- ۴- ۱- معماری
۱۰۹.....	۲-۴-۲- بررسی تطبیقی کارکردهای اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی سه امامزاده مورد مطالعه ...
۱۱۷.....	منابع و مأخذ
۱۲۱.....	پیوستها

نام خانوادگی: سلطانیپور
بنیاد ایران شناسی:
نام استاد راهنما: دکتر گنجی
عنوان پایان نامه: بررسی تطبیقی امامزادگان نواحی کوهستانی، شهری و بیابانی
نام: مانا
رشته تحصیلی و گرایش: ایران شناسی - عمومی
تاریخ فراغت از تحصیل: ۱۳۸۹/۴/۱۳

چکیده رساله:

زیارت مکانهای مقدس و منسوب به بزرگان و نیکان یکی از جنبه‌های عمیق فرهنگ ایرانیان است که از دیرباز تاکنون اهمیت و اعتبار خود را حفظ کرده است.

امامزاده‌ها در ایران جزء اماکن متبرکه‌ای هستند که در گستره این سرزمین پهناور با تنوع موقعیت جغرافیایی و اقلیمهای گوناگون پراکنده‌اند و کمتر شهر و روستایی در ایران هست که سهمی از این بناها نداشته باشد. این اماکن نه تنها از جنبه‌های مختلف بر محیط و بافت پیرامون خود تأثیر گذاشته‌اند بلکه خود نیز تحت تأثیر شرایط و عوامل محیطی، خصوصیات و کارکردهایی چندگانه یافته‌اند.

در این میان، استان تهران از نظر تعداد زیاد امامزاده، داشتن تنوع اقلیمی بسیار و وجود اقوام مهاجر در آن به مثابه ایرانی کوچک توان لازم را برای پژوهش در موضوع مورد مطالعه داشته است.

پژوهش حاضر می‌کوشد تا با معرفی کارکردهای مختلف فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی امامزاده‌ها، تأثیر موقعیت جغرافیایی طبیعی و انسانی مختلف را بر روی این کارکردها بررسی کند و تا حد امکان تفاوتها و اشتراکهای آنها را مطرح نماید.

واژگان کلیدی: امامزاده هاشم، امامزاده طاهر، امامزاده جعفر، دماوند، کرج، ورامین

بخش نخست

عناصر جغرافیایی، تاریخی و فرهنگی مؤثر در

اقبال ایرانیان به امامزاده‌ها

الف - مقدمه

زیارت مکانهای مقدس و منسوب به بزرگان و نیکان یکی از جنبه‌های عمیق فرهنگ ایرانیان است که از دیرباز تاکنون اهمیت و اعتبار خود را حفظ کرده است. از دوهزار و پانصد سال پیش تاکنون مقبره کوروش چه به عنوان بنیانگذار سلسله هخامنشی و چه به عنوان مقبره مادر سلیمان همواره مورد احترام بوده است. بعد از اسلام نیز زیارت قبور ائمه و منسوبان به خاندان پیامبر بارزترین نمونه فرهنگ زیارت در ایران بوده است. یکی از عناصر و پدیده‌هایی که از جنبه‌های گوناگون تاریخی، هنری، مذهبی و اجتماعی در معماری اسلامی نقش اساسی داشته و از نظر تعداد، پس از مساجد رتبه دوم را به خود اختصاص داده است بقاع متبرکه و اماکن آرامگاهی است. پدیده‌ای که در بافت فرهنگ جامعه ایرانی، سابقه‌ای بس طولانی دارد و کمتر شهر و روستایی در ایران هست که سهمی از این پدیده نداشته باشد. بناهای امامزاده‌ها از جنبه‌های مختلف از جمله نقش آنان در جغرافیای شهری، فعالیتهای مذهبی، اقتصادی، سیاسی و هنری و سرانجام برای شناسایی

و گسترش و احترام و اعتبار مذهب در دوره‌های مختلف تاریخی قابل مطالعه‌اند و برعکس می‌توان تأثیر محیط طبیعی و بافتی را که امامزاده در آن قرار دارد بر روی آن بررسی کرد.

به طور کلی، مقابر به دو گروه مذهبی و غیر مذهبی تقسیم می‌شوند. هرچند هدف از ایجاد آنها به‌خاطر یادبود و گرامیداشت خاطره شخص متوفی بوده است ولیکن در عملکرد با یکدیگر متفاوت‌اند. مقابر غیرمذهبی، در طی زمان ویران گشته‌اند یا با صدمات و تغییرات جزئی به همان شکل اولیه خود باقی مانده‌اند و در مواردی به عمد یا به تصادف، با تغییر هویت و نام صاحب آن در جرگه مقابر مذهبی درآمده‌اند و به حیات خویش ادامه داده‌اند. مقابر مذهبی سیری کاملاً متفاوت را طی کرده‌اند و به جهت گسترش عقاید مذهبی، بارها نوسازی، تعمیر و تزیین شده و الحاقات زیادی بر آنها صورت گرفته است (بناهای آرامگاهی، ۱۳۷۶: مقدمه). این مقابر از آن جهت که مکان مناسبی برای انجام آداب و مناسک مذهبی یا برآوردن نیازهای معنوی مردم و ابراز ارادت آنان به اهل بیت بوده توانسته است در بین مردم از نوعی مقبولیت عمومی برخوردار شود و جایگاه ویژه‌ای یابد. بر این اساس، بافت شهرهای زیادی به دلیل وجود آنها شکل گرفته، مراکز فرهنگی و علمی در کنار آنها دایر شده است، بازارها رونق یافته و به سبب حضور جمعیت‌های مختلف، تلاقی فرهنگی ایجاد شده و در نهایت، شهرها و محله‌ها به خاطر آنان اعتبار یافته‌اند. در اکثر مناطق کشور، وجود مقابر در قالب امامزاده‌ها، بقعه‌ها، مزارها و آرامگاهها نمایان است و اهمیت آنها به اندازه‌ای است که در مواردی به جای مسجد، مرکزی برای تجمع و انجام مراسم مذهبی از قبیل عزاداری و غیره استفاده می‌شوند. در عرف تشیع، مراد از "امامزاده" فرزندان یا فرزندانگان ائمه اطهار(ع) است و اصطلاحاً از باب ذکر حال و اراده محل، به مدفن و مزار آنان و بزرگان سادات، که در سراسر شهرها و روستاهای ایران پراکنده است، اطلاق می‌گردد (دایره‌المعارف تشیع، ج ۲، ۱۳۷۵: ۳۹۲). با روی کار آمدن سلسله صفوی و رسمیت یافتن مذهب تشیع و با ارادت خاصی که شاهان صفوی به امامان و امامزاده‌ها داشتند، ساخت ابنیه بر مدفن امامان و امامزاده‌ها یا بازسازی، تعمیر و تزیین آنها رونق چشمگیری یافت، بویژه در دوره شاه تهماسب و شاه عباس اول که بناهای بسیاری ساخته شد. این اقدامات در دوره قاجاریه نیز به طور وسیعی ادامه یافت. اما گسترده‌ترین ساخت و سازها و تزیینات در دوره اخیر صورت گرفته؛ به‌رغم آنکه بخش قابل توجهی از آثار تاریخی و هنری در طی این ساخت‌وسازها از بین رفته است.

لازم است ذکر شود که در گذشته‌های دور، یک آرامگاه معین برای مقاصد غیرتدفینی نیز به‌کار می‌رفته است. مثالهای این وضع، رباطها و زاویه‌ها و مدارس و حتی مساجد آرامگاهی است. چنین مراکزی پیوند یا حتی بنیادهای چندگانه، آرامگاه را در دایره کلی اجتماع وارد ساخته و به طور طبیعی عملکرد بنای مقبره را تا ورای یک محل تدفینی توسعه داده است.

به هر روی، این بناها هنوز هم یکی از جلوگاههای شاخص هنر معماری ایران به‌شمار می‌روند و در اغلب موارد، در ساخت و تزیین آنها برجسته‌ترین تکنیکهای معماری و شیوه‌های تزیینی و کتیبه‌نویسی مورد

استفاده قرار گرفته است تا متعالی‌ترین فضای معنوی را خلق کنند و روح زائر حاجتمند را با معبود پیوند دهند و قرین آرامش سازند.

از دیگر سو، ایران کشوری با موقعیت جغرافیایی متنوع و اقلیمهای گوناگون است. ناهمواریهای داخلی و گسترش ایران در امتداد عرض جغرافیایی از یک سو و جهت و ارتفاع کوهها، گسترش کویرها و بیابانها و مجاورت با دریاها در کناره‌های شمالی و جنوبی و نیز وزش بادهای باختری از سوی دیگر، گوناگونی و تنوع را برای کشور فراهم ساخته‌اند. نکته جالب توجه در این میان، پراکندگی و وجود امامزاده‌ها در تمامی این پهنه گسترده با وضعیت جغرافیایی متفاوت و بافت فرهنگی، اجتماعی مختلف است. از امامزاده هاشم در گردنه‌ای کوهستانی و مرتفع تا امامزاده‌هایی که در روستاهای میان جنگلهای انبوه مناطق شمالی قرار دارند و از امامزاده آقاعلی‌عباس در میان بیابانهای اطراف کاشان گرفته تا امامزاده‌ایی چون امامزاده طاهر(ع) که زمانی در میان روستایی کوچک بوده اما امروزه در حاشیه شهری بزرگ و میان شهرکهای اقماری پیرامون تهران قرار گرفته است، همه نشاندهنده این پراکندگی و گستردگی است. به همین سبب، مطالعات کافی علمی بر روی تک‌تک آنها، که هرکدام بنابه وضعیت فوق و عوامل مختلف دیگر کارکردهای متفاوتی یافته‌اند، صورت نگرفته و طبعاً اطلاعات موجود نیز ناقص و ناکافی است.

در این میان، استان تهران از نظر تعداد زیاد امامزاده‌ها (حدود ۳۷۰ امامزاده)، داشتن تنوع اقلیمی بسیار و وجود اقوام مهاجر در آن، به مثابه ایرانی کوچک توان لازم را برای پژوهش در موضوع مورد مطالعه داشته است. به طور کلی، تهران از نظر طبیعی قسمتهای کوهستانی و جلگه‌ایی دارد که دنباله آن به زمینهای بی حاصل و کویر محدود می‌شود. همچنین پدیده شهرنشینی و توسعه شهری در آن به دلیل حضور اقوام و فرهنگهای مختلف نمایان‌تر است به همین لحاظ، سه نمونه موردی در سه شهرستان مختلف این استان برای مطالعه و بررسی برگزیده شدند که عبارت‌اند از امامزاده هاشم در شهرستان دماوند، امامزاده طاهر مهرشهر کرج و امامزاده جعفر پیشوای ورامین.

پژوهش حاضر می‌کوشد تا با معرفی کارکردهای مختلف فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی امامزاده‌ها، تأثیر موقعیت جغرافیایی طبیعی و انسانی مختلف را بر روی این کارکردها در این سه شهرستان بررسی کند و تا حد امکان تفاوتها و اشتراکهای آنها را مطرح نماید.

ب - بیان مسئله تحقیق

امامزاده‌ها در ایران جزء اماکن متبرکه‌ای هستند که نه تنها از جنبه‌های مختلف بر محیط و بافت پیرامون خود تأثیر گذاشته‌اند بلکه خود نیز تحت تأثیر وضعیت و عوامل محیطی خصوصیات و کارکردهایی چندگانه یافته‌اند. در تحقیق حاضر با یکی از عوامل مطرح در بخش دوم مسئله فوق یعنی بررسی تأثیر تفاوت جغرافیای طبیعی و انسانی (در مطالعه موردی سه نمونه از استان تهران) بر خصوصیات و کارکردهای فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی امامزاده‌ها سروکار داریم. به این منظور، در بخش نخست این پژوهش ابتدا

ویژگیهای کلی جغرافیای طبیعی ایران و سپس مختصری از وضعیت جغرافیایی استان تهران و سپس سه شهرستان مورد مطالعه در استان تهران (دماوند، کرج و ورامین) از لحاظ جغرافیای طبیعی، انسانی و تاریخی مانند وضعیت اقلیمی، تقسیمات شهرستان، جمعیت، پیشینه تاریخی و ... در حد لزوم و مورد نیاز، معرفی و بررسی شده‌اند. پس از آن، با مروری بر پیشینه تاریخی فرهنگ زیارت و اهمیت و اعتبار امامزاده‌ها در ایران زمینه‌های لازم برای ورود به بخش دوم این پایان نامه فراهم شده است.

بخش دوم، که بیشتر حاصل تحقیقات میدانی این تحقیق است، با معرفی کامل و توصیف جامع سه امامزاده منتخب به عنوان نمونه‌های موردی مورد نظر، آغاز شده که بر این اساس پیشینه تاریخی بنا، توصیف معماری کنونی و نهایتاً معرفی کارکردهای فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی هر امامزاده اساس کار قرار گرفته است.

در نهایت امر، کارکردها و خصوصیات این سه امامزاده با یکدیگر مطابقت و اشتراکها و افتراقات آنها برای پی بردن به تأثیر عوامل مورد اشاره، معرفی و مورد بحث و تحلیل قرار گرفته است.

پ - ضرورت و اهمیت تحقیق

زیارت امامزاده‌ها و بقاع متبرکه و اعتقاد و ارادت مردم به آنان در ایران، از گذشته تاکنون جزئی جدایی‌ناپذیر از فرهنگ و زندگی مردم مناطق مختلف ایران با فرهنگها و قومیت‌های مختلف بوده است. بقاع و امامزاده‌هایی که هرکدام متأثر از محیط خویش کارکردهای مختلفی یافته و برعکس تأثیرات متفاوتی نیز بر محیط پیرامون خویش گذاشته‌اند.

از آنجا که این بحث ریشه در فرهنگ، تاریخ، جامعه‌شناسی، جغرافیا و ... دارد موضوعی میان‌رشته‌ای محسوب شده که تحقیق بر روی آن را بر دوش دانشجویان رشته ایران‌شناسی می‌گذارد و نیاز به تحقیقات میان‌رشته‌ای همواره وجود داشته است.

در طی کار بر روی طرح تحقیقاتی "اماکن مذهبی" در بنیاد ایران‌شناسی - که این پایان نامه نیز بخشی از این طرح و بر اساس آن است - و مطالعه بر روی منابع موجود در این زمینه، جای خالی پژوهش و بررسی‌های تطبیقی بر روی این اماکن آرامگاهی که پراکندگی بسیار و تنوع و تفاوت‌های کارکردی بسیار دارند، احساس شد.

بی‌گمان با توجه به محدودیت زمانی، کمبود نیروی انسانی و گستردگی حوزه پژوهش، پرداختن به همه عوامل مؤثر در تفاوت‌های کارکردی و تنوع امامزاده‌ها، در قالب یک پایان‌نامه کارشناسی ارشد مقدور نخواهد بود. اما بررسی‌های تطبیقی از این دست، راه را برای درک کارکردهای مختلف این بقاع و عوامل تأثیرگذار بر آن، هموار می‌سازد.

ت - پرسشهای تحقیق

- ۱- امامزاده‌های واقع شده در موقعیت‌های جغرافیایی (طبیعی - انسانی) مختلف چه خصوصیات و کارکردهایی دارند؟
- ۲- آیا تفاوت در موقعیت جغرافیای طبیعی و انسانی در مناطق مختلف بر تنوع امامزاده‌ها مؤثر بوده است؟
- ۳- در صورت مثبت بودن این پاسخ، این تفاوتها چه تأثیراتی بر خصوصیات و کارکردهای امامزاده‌ها در مقایسه با یکدیگر داشته است؟

ث - نگاهی به منابع و بررسی پیشینه تحقیق

در مورد استفاده از منابع آنچه بیش از هرچیز مورد توجه بوده، بهره‌گیری از منابعی است که در عین داشتن اعتبار علمی بالا، به موضوع موردبحث نیز نزدیک باشد. همان‌طور که در صفحات قبل درباره موضوع این تحقیق گفته شد، این موضوع، به عنوان موضوعی میان‌رشته‌ای گستره وسیعی از مطالب و منابع جغرافیایی، معماری، مذهبی و تاریخی را دربر گرفته است که نگارنده را ناگزیر به مراجعه به شمار بسیاری از منابع نموده است اما از میان این منابع بی‌شمار، در این قسمت به ذکر منابع و مأخذی می‌پردازیم که یا بسیار نزدیک به حیطه موضوع موردبحث بوده یا اینکه نگارنده به عنوان الگویی در کار خود از آنان بهره جسته است:

منابع موردنظر را در کل می‌توان به دو دسته تقسیم کرد: ۱- منابعی که مستقیماً به بحث درباره آرامگاهها و اماکن مذهبی پرداخته‌اند ۲- منابعی که غیرمستقیم اطلاعاتی درباره بقاع و اماکن مذهبی موردنظر در اختیار خواننده می‌گذارند و خواننده برای درک کامل مفاهیم و مباحث موردنظر خود ناگزیر از مراجعه به این منابع است مانند آثاری در زمینه معماری، جغرافیایی، تاریخی، سفرنامه‌ها، مقالات و ...

۱- منابع دسته اول عبارت‌اند از:

۱-۱. منابعی که به شرح و توصیف بقاع و آرامگاهها در قالب دایره‌المعارف پرداخته بدان‌گونه که به صورت مختصر و در چند جمله به معرفی بقاع در سطح کل کشور یا در سطح استان پرداخته‌اند. در زیر به مهمترین این نوع منابع اشاره شده است.

الف: کتاب *دایره‌المعارف تشیع*، مجموعه‌ای دوازده جلدی زیر نظر احمد صدرحاج سیدجوادی، کامران فانی و بهاءالدین خرمشاهی است که در جلد دوم و سوم آن، چاپ ۱۳۷۵، در ذیل واژه امامزاده و بقعه، اطلاعات مفید و مختصری در حد دو یا سه جمله درباره برخی از بقاع و امامزادگان معتبر و مشهور کشور ذکر شده است. در بسیاری از دایره‌المعارف‌های زیر به این منبع ارجاع داده شده است.

ب: کتاب *دایره‌المعارف بناهای تاریخی ایران در دوره اسلامی: بناهای آرامگاهی*، کاری از واحد پژوهش پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی، چاپ سال ۱۳۷۶، کتابی است که در آن اطلاعاتی علمی، مختصر و مفید درباره کل بناهای آرامگاهی دوره اسلامی ایران، که دارای ارزش معماری، هنری، تاریخی و مذهبی هستند، جمع‌آوری شده و بناهای موردنظر در شش گروه آرامگاهها، امامزاده‌ها،

برجها، بقعه‌ها، گنبدها و مجموعه‌های آرامگاهی تنظیم گشته‌اند؛ البته به دلیل تعداد بسیار زیاد بناهای آرامگاهی ایران تمامی آرامگاهها مورد بررسی قرار نگرفته‌اند و اطلاعات ارائه شده نیز در اکثر موارد مربوط به وضعیت بیست تا چهل سال پیش بناهاست و از تغییرات محتمل در زمانهای بعد حرفی به میان نیامده است.

ج: محمد جعفر سروقدی، در کتاب *بقاع متبرکه استان تهران*، چاپ سال ۱۳۸۴، که ناشر آن اداره اوقاف و امور خیریه استان تهران است، به معرفی اجمالی کل بقاع استان تهران همراه با عکس برخی از بقاع به صورتی بسیار خلاصه و در چند سطر پرداخته است.

د: در این میان جلد اول کتاب *امامزاده‌ها و تربت برخی از پاکان و نیکان*، چاپ بنیاد ایران‌شناسی را در سال ۱۳۸۸ که به بقاع و امامزاده‌های تهران، شمیرانات و ری تعلق دارد، می‌باید کاری ویژه و درخور توجه دانست که در عین آنکه ویژگیهای یک دایره‌المعارف را داراست به تفصیل و با دقت به توصیف ریزه‌کاریها و تزیینات معماری کنونی بقاع موردنظر پرداخته و اطلاعات جامع و کاملی را درباره پیشینه تاریخی بقعه، زائران، نحوه مدیریت، بانیان و هنرمندان و ... همراه با عکس‌هایی با کیفیت در اختیار خواننده قرار می‌دهد. جلد دوم این کتاب که بقاع و امامزاده‌های موجود در بقیه شهرستانهای استان تهران را جز موارد جلد یک دربرمی‌گیرد، در دست تهیه است و سه امامزاده مورد بحث در این تحقیق نیز جزئی از این طرح به حساب می‌آید. از این رو، نگارنده از این کتاب به عنوان الگویی در شرح و توصیفات معماری و تقسیم‌بندی فعالیتهای میدانی خود بهره جسته است.

۲-۱. منابعی که از لحاظ باستان‌شناسی به بررسی قدمت آرامگاه و محوطه اطراف آن پرداخته‌اند. آثار و گزارشهایی که سازمان میراث فرهنگی کل کشور و اداره کل میراث فرهنگی استان تهران - به عنوان زیرمجموعه‌ای از آن - به چاپ رسانده یا در کتابخانه این مراکز قرار دارد، از بهترین نمونه‌های این نوع آثار هستند که در بحث مربوط به بقاع و آرامگاهها، این کتابها بیشتر آثار مربوط به یک شهرستان مشخص را در برمی‌گیرد و گزارشها نیز به صورت موردی انجام گرفته است. در زیر به برخی از این آثار مهم اشاره می‌کنیم:

الف: *آثار تاریخی دماوند*، تألیف ناصر پازوکی طرودی، چاپ سال ۱۳۸۱ از انتشارات اداره کل میراث فرهنگی استان تهران به بحث درباره جغرافیای تاریخی و معرفی محوطه‌های باستانی و بناهای تاریخی - فرهنگی شهرستان دماوند پرداخته است و به لحاظ آنکه تقریباً تمام محوطه‌های باستانی منطقه فوق را معرفی کرده و برای هر اثر، نقشه و پلان مناسب ترسیم کرده است، کاری ارزشمند به شمار می‌آید که در بحث مربوط به امامزاده هاشم(ع) از این منبع استفاده شده است. از دیگر کارهای مشابه مربوط به همین مؤلف می‌توان به *آثار تاریخی فیروزکوه*، چاپ سال ۱۳۸۱؛ *آثار تاریخی طالقان*، چاپ زمستان سال ۱۳۸۲ و گزارش‌های این نویسنده اشاره کرد که در مخزن اسناد کتابخانه اداره کل میراث فرهنگی استان تهران موجود است.

ب: کارهایی مشابه کارهای فوق را دیگر مؤلفان در اداره کل میراث فرهنگی استان تهران به چاپ رسانده‌اند که می‌توان به آثار تاریخی ساوجبلاغ و نظرآباد، تألیف ابوالقاسم حاتمی، چاپ بهار سال ۱۳۸۳؛ و گزارشهای این مؤلف و دیگر مؤلفان درباره آثار تاریخی مناطق مختلف از جمله امامزاده‌ها اشاره کرد.

۳-۱. منابعی با موضوع بررسی آثار تاریخی از جمله امامزاده‌ها و بقاع، گروه دیگری هستند که نویسندگان مستقل تألیف و عمدتاً درباره یک منطقه خاص نوشته‌اند. تاریخ دماوند و آثار تاریخی آن، تألیف مسعود نصرتی، چاپ سال ۱۳۸۱ که به جغرافیای تاریخی دماوند و بررسی آثار تاریخی شهر دماوند پرداخته است؛ آثار تاریخی ورامین باستان، تألیف علیرضا تاجیک و سیده زهرا عطری، چاپ سال ۱۳۸۴ و پاکدشت در گذر تاریخ از همین مؤلفان چاپ سال ۱۳۸۶ و آثار دیگری نظیر آثار تاریخی طهران، تألیف سید محمدتقی مصطفوی، چاپ سال ۱۳۶۱ در این گروه جای می‌گیرند.

۴-۱. از این گروه منابع باید به اسناد مهمی اشاره کرد که درباره امامزاه‌ها در ادارات اوقاف و امور خیریه شهرستانها وجود دارند و در این پژوهش نیز مورد استفاده قرار گرفته‌اند. این اسناد، در آرشیو و بایگانی ادارات فوق به ترتیب سال قرار دارند؛ در مراجعه حضوری نگارنده در این اماکن سیستم منظمی برای دسترسی به این پرونده‌ها ملاحظه نشد. اسناد موجود در سازمان اسناد و کتابخانه ملی نیز در این گروه جای می‌گیرند. در میان این اسناد، اطلاعات ارزشمندی وجود دارند که با صرف وقت و دقت بسیار به دست می‌آیند؛ اطلاعاتی که گاه در هیچ‌یک از منابع فوق نمی‌توان به آنها دست یافت.

۵-۱. پایان‌نامه، تک‌نگاری، جزوات، مقالات، بروشور، گزارش و... نیز با موضوع بررسی و معرفی یک بنای مذهبی یا مجموعه‌ای با محوریت آرامگاهی، مذهبی و تاریخی نیز از منابع دست‌چندمی هستند که به دلیل تمرکز بر یک مکان یا مجموعه، ریزه‌کاریها و نکات مفیدی را می‌توان از آنها به دست آورد. از میان این آثار می‌توان به نشریاتی چون جزوات چاپ اداره اوقاف و امور خیریه شهرستانها، مقالات تک‌نگاریهایی چون مونوگرافی روستای مراء از توابع بخش مرکزی دماوند و... اشاره کرد.

۲- دسته دوم منابعی هستند که مستقیماً به اماکن مذهبی و آرامگاه‌ها پرداخته‌اند اما بستر و علوم پایه‌ای لازم را برای مطالعات در زمینه موضوع فوق برای پژوهشگر فراهم می‌آورند که در زیر به اجمال به نمونه‌هایی از آنها اشاره خواهیم کرد:

۲-۱. منابعی با موضوع معماری اسلامی از جمله: آثار محمدکریم پیرنیا در این زمینه نظیر آشنایی با معماری اسلامی ایران و سبک‌شناسی معماری ایران؛ معماری ایران در دوره اسلامی؛ مجموعه مقالات، به کوشش محمدیوسف کیانی؛ معماری ایران تألیف آرتور پوپ؛ معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانیان، تألیف دونالد ن. ویلبر و...

۲-۲. منابع مربوط به نسب‌شناسی از جمله: کنزالانساب، بحرالانساب، الفخری فی انساب الطالبین و...

۲-۳. منابع تاریخی و دینی نظیر آثار رسول جعفریان از جمله تاریخ تشیع در ایران، صفویه در عرصه دین و فرهنگ و سیاست در سه جلد؛ ری باستان اثر حسین کریمان و کتاب تشیع و تصوف اثر دکتر کامل مصطفی الشیبی و ... .

۲-۴. منابع جغرافیایی نظیر جغرافیای مفصل ایران تألیف مسعود کیهان، فرهنگ آبادیها و اماکن مذهبی دکتر محمدحسین پاپلی یزدی، جغرافیای شهری ایران از دکتر اصغر نظریان و جغرافیای مفصل ایران تألیف دکتر ربیع بدیعی، و ...

۲-۵. سفرنامه‌ها نیز از منابعی هستند که به دلیل اشاراتی که سفرنامه‌نویس در طی سفر خود به آثار تاریخی و اماکن باستانی دارد مورد استفاده قرار می‌گیرند. در پایان باید به نشریاتی چون اثر، وقف: میراث جاویدان، صفا و ... نیز اشاره کرد که مقالاتی در این زمینه داشته‌اند.

ج - روش‌شناسی تحقیق

این پژوهش به صورت کتابخانه‌ای و میدانی انجام گرفته است. برای فراهم آوردن اطلاعات از کتابها، مقاله‌ها، اسناد موجود در آرشیو سازمان اسناد و کتابخانه ملی کشور، سازمان میراث فرهنگی، اداره اوقاف و امور خیریه شهرستانهای دماوند، کرج و ورامین و برخی سایت‌های اینترنتی استفاده شده است. اما به دلیل محدودیت منابع مکتوب، نیاز به اطلاعات روزآمد و بررسی و مشاهده محل از نزدیک می‌توان گفت که بخش زیادی از روش تحقیق در این پژوهش به شیوه میدانی بوده است. حضور در محل در هر سه نمونه مورد مطالعه، انجام مصاحبه با مجموعه مدیریت یا اعضای هیئت امناء، زائران در محل و خادمان و افراد بومی محل که اطلاعاتی در زمینه مورد بحث در اختیار داشتند؛ همچنین عکس‌برداری دقیق برای استفاده در توصیف بنای امامزاده در ادامه بررسیهای کتابخانه‌ای انجام گرفته است؛ البته در زمینه توصیف دقیق معماری کنونی بقعه که امری خارج از تخصص نگارنده این رساله بوده است از کمک گروه معماری طرح اماکن مذهبی بنیاد ایران شناسی استفاده شده است.

چ - دشواریها و موانع پژوهش

در اینجا لازم است به مسائل و مشکلاتی که در طی این کار وجود داشت، هرچند کوتاه، اشاره شود. مراجعه به نهادها و سازمانهای مرتبط و صرف زمانی قابل توجه، جمع‌آوری اطلاعات شفاهی که در بسیاری از موارد مدیریت یا هیئت امناء بقاع از دادن پاسخ درباره منافع و مسائل مالی امامزاده امتناع می‌ورزیدند یا در مواردی چون امامزاده طاهر(ع) تهیه عکس از قبرستان آن به دلیل دفن برخی از چهره‌های قتل‌های زنجیره‌ای در آن با مشکل مواجه بود، همچنین در ارتباط با نهادهای مرتبط از جمله سازمان اوقاف تمایل نداشتن به پاسخگویی بویژه در زمینه موقوفات امامزاده‌ها و درآمد حاصل از آنها، عدم وجود آرشیو و اسناد و اطلاعات

طبقه‌بندی شده در این سازمانها که در بسیاری از موارد به سردرگمی و اتلاف وقت مراجعه‌کننده منجر می‌گردد، از جمله موانع بر سر راه این پژوهش بوده‌اند. علاوه بر آن، گستردگی موضوع مورد مطالعه و محدودیت زمانی، سبب شد تا کار بر روی تمامی جنبه‌های این موضوع امکان‌پذیر نباشد و از میان موارد برگزیده نیز اندک بودن یافته‌ها سبب می‌شد تا در بسیاری از موارد اطلاعات موردنیاز تنها از لابه‌لای اطلاعات دیگر و با صرف وقت بسیار، به دست آیند.

❖ فصل دوم: ویژگیهای کلی جغرافیای طبیعی ایران و نقش آن در مکان‌گزینی سکونتگاه‌ها

۱-۲-۱- توپوگرافی و اقلیم

خصوصیات جغرافیای طبیعی کشور گویای بسیاری از واقعیت‌های محیطی و نقش آن در استقرار جوامع انسانی و تکوین و معیشت آنهاست. در توزیع جغرافیایی شهرهای ایران ویژگی‌های جغرافیای طبیعی از عوامل مهم در مکان‌یابی آنها بوده است.

پاره‌ای از عوارض طبیعی مانند کوه‌ها، بیابانها، کویرها و دریاها از مهمترین موانع طبیعی در گسترش شهرهاست. در صورتی که دیگر عوارض طبیعی مانند جلگه‌ها، آب و هوا، رودها و دریاها خود وجود و گسترش شهرها را موجب شده‌اند. می‌توان گفت دشت‌ها و جلگه‌ها بستر مناسبی برای فعالیت گروه‌های انسانی و اقلیم مساعد و وجود رودها و دریاها می‌توانند توسعه فزاینده شهرها را موجب گردند.

اصولاً بنیادهای جغرافیایی در جذب جمعیت، شرایط اکولوژیکی خاص خود را طلب می‌کنند که عدم تعادل در آن شرایط زیست محیطی را برهم می‌زند. توجه به پراکنندگی جغرافیایی شهرها و سکونتگاهها در ایران